

ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի Մեծառանք¹ կամ Մեծիրանք գավառը, որտեղ գտնվում է Գանձասարի վանքը, տարածվում է հաշենագետի վերին ավազանում, Կարկառ գետից մինչև Թարթառ, Քիրսի լեռնաշղթայից մինչև Մարտակերտի հարթավայրերը: Աղբյուրներում գավառը հայտնի է նաև Մեծ Առանք, Մեծ Արանք, Առանք Մեծ, Մարասպան, Մեծարանք, Մեծիրան, Մեսրան, Մեծարանիք անուններով²: Գավառը միջին դարերում կոչվել է նաև Ներքին հաշեն³ իշխանանիստ հոխանաբերդ կենտրոնով: Ներքին հաշենի իշխաններն իրենց տիրապետությունը նշում էին բերդի անունով «տեր հոխանաբերդոյ», այսինքն՝ Ներքին հաշենի իշխան⁴: Գավառի հոգևոր կենտրոնն էր Գանձասարը⁵: Այս անունով կա և՛ լեռ, և՛ գյուղ, և՛ վանք: Հավանաբար գյուղն ու վանքն իրենց անունն ստացել են լեռան անունից, որ տեղացիների պատմելով Գանձասար է կոչվել արծաթի, պղնձի և այլ հանքեր ունենալու պատճառով: Հ.

¹ Մեծառանք տեղանունն առաջացել է Առանք անունից, որն առաջին անգամ հիշատակում է Մովսես Խորենացին: Անվան ծագումը կապվում է Հայաստանի հյուսիսարևելյան գավառների կուսակալ Սիսակյան Առան իշխանի անվան հետ, որից էլ ծագել է Առանշահիկ տոհմը: Տես Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 113:

² Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, եր., 1991, էջ 769, Բ. Ուրուբաբյան, հաշենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 31, Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, էջ 66, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 24:

³ Վարդան Վարդապետ, Հաւառումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 144:

⁴ Բ. Ուրուբաբյան, հաշենի իշխանությունը, էջ 135-136:

⁵ Գանձասար տեղանվան տարբեր մեկնաբանություններ կան: Ղ. Ինճինյանը կարծում է, որ Գանձասար անունն առաջացել է «Գանձակ» և «սար» բառերից, «որպես թէ Գանձակասար, զի ըստ որում ցուցանէ այժմեան դիրք նորին ի մեմաստան ի վերա լեռին ոչ այնչափ տարակաց ի Գանձակայ, իսկ զլեռոն աշխարհիկ բարբառ մեր կոչէ սար» (Յովհ. Եպսկ. Շահխաթունեանց, Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 314): Ս. Ջալալյանը հավանական է համարում, որ Գանձասար է կոչվել արծաթի հանքեր ունենալու պատճառով (Ս. արք. Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփղիս, 1848, էջ 182): Գանձասարի ծագման վերաբերյալ պահպանվել է նաև մի գեղեցիկ ավանդազրույց, ըստ որի Հայոց Արտավազդ թագավորը Բաղաց աշխարհի լեռներում կառուցել է տալիս մի բերդ, որպեսզի հռոմեական զորքերից թափցնի իր գանձերը: Այստեղ մի խումբ հայ զինվորների ու հռոմեական զորքի միջև տեղի է ունենում արյունահեղ մարտ: Թշնամին գրավում է բերդը, սակայն չի կարողանում գտնել գանձերը: Հետո ուրիշ նվաճողներ էլ են գալիս, բայց ոչ մեկին չի հաջողվում տիրել գանձերին: Այդ թափցված գանձերի պատճառով լեռը կոչվում է Գանձասար (Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, եր., 1969, էջ 14):

Ոսկյանը սխալմամբ նույնացնում է Գանձասարի և Գլխոս վանքերը, վերջինս Հոռեկա վանքն է⁶:

Թեև աղբյուրները հաճախ են հիշատակում Գանձասարը, բայց նրա հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: IX-X դարերում Գանձասարի հինավուրց եկեղեցին արդեն քաղաքական և կրոնական հավաքատեղի էր Արցախի և շրջակա գավառների համար: Գանձասարի մասին առաջին գրավոր տեղեկությունը հայտնում է Անանիա Ա Մոկացի (946-968) կաթողիկոսը: 949 թվականին հայ-քաղկեդոնական վեճերը հարթելու համար այստեղ է գալիս Հայոց հայրապետը, որին Գանձասարում դիմավորում է հաչենի գահերեց իշխան Գրիգորը: Այստեղ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը ժողով է հրավիրում Ուտիքի և Արցախի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի մասնակցությամբ, որոնց մեջ էր նաև Գանձասարի հայր Սարգիս վանականը⁷: Իր Պատմության մեջ Ատեփանոս Օրբելյանը նույնպես հիշում է «Սարգիս Գանձասարոյ վանականին» նրան կոչելով եկեղեցապան: Սյունյաց պատմիչը հաղորդում է, որ գիշերային արարողության ժամանակ Գանձասարի եկեղեցապանը բերում է մի գիրք և ակնածանքով հրավիրում հայրապետին՝ այն կարդալու: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսն էլ բացելով գիրքը՝ գտնում է իր որոնածը: Իսկ Անանիա կաթողիկոսի որոնածը «Աղվանքի պատմությունն» էր⁸:

Հաջորդ տեղեկությունը հաղորդում է Մխիթար Գոշը: 1140 թվականին սելջուկների դեմ պատերազմում զոհված Գրիգոր իշխանի աճյունը բերվել ու թաղվել է Գանձասարում, որն ըստ Մխիթար Գոշի՝ հաչենի իշխանների տոհմական տապանատունն էր. «Սպանին և զԳրիգոր, և ընդ նմին այլ եւս ազատս, որ և թաղեալ անդ քրիստոնէից գաւառին, և զկնի ամի միոյ առեալ բերին ի վանքն անուանեալ Գանձասար, որ է տապանատուն նախնեաց նորա, և անդ թաղեցին զնա»⁹:

Եկեղեցու բակում պահպանված 1174, 1181, 1202 թվագրությամբ խաչքարերը, որ կանգնեցվել են Հասան Մեծի և Վախթանգ-Տանգիլի կողմից, նույնպես վկայում են Գանձասարում ավելի վաղ գոյություն ունեցած վանական կյանքի մասին¹⁰:

1216-1238 թվականներին ներքին հաչենի տեր և իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ Դոլան իր բարեպաշտ հոր՝ իշխան Վախթանգ-Տանգիլի կտակի հա-

⁶ Հ. Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքեր, Վիեննա, 1953, էջ 52, Ք. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, եր., 1986, էջ 787:

⁷ Տե՛ս Տեառն Անանիայի հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից. - «Արարատ», էջմիածին, 1896, էջ 42:

⁸ Ստ. Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 278-279:

⁹ Մ. Գոշ, Կաթողիկոս և դեպի Աղուանից աշխարհին մէջ ժի դարու: Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 387:

¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պրակ V, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարեան, եր., 1982, էջ 67:

մաձայն Գանձասար կոչված վայրում հոխանաբերդի դիմաց կառուցել է տալիս մի շքնաղ կոթող՝ գեղեցկազարդ հորինվածքով մի եկեղեցի¹¹: Հասան-Ջալալ իշխանը, որ աստվածապաշտ, աղոթասեր ու աղքատասեր մարդ էր, ըստ ավանդության, մեծ դժվարություններ էր փորձում և Գանձասարում էր ամփոփել Հովհաննես Մկրտչի գլուխը¹²: Սրբատաշ տորոնագույն քարից կառուցված եկեղեցին հիմնվում է հենց հին եկեղեցու տեղում և նվիրվում Հովհաննես Մկրտչին: Հետագայում Գանձասարում են պահվել նաև այլ մասունքներ ու նշխարներ¹³:

Կիրակոս Գանձակեցին հիացմունքով է պատմում Գանձասարի վանքի շինարարության մասին. «Շինեաց եկեղեցի մի գեղեցկազարդ յօրինուածով գմբեթարդ երկնանման տաճար փառացն Աստուծոյ, ուր հանապազ պատարագի գառն Աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս աշխարհի, ի վանքն, որ կոչի Գանձասար, հանդէպ հօխանաբերդոյ, ի տեղի շիրմի իւրեաց և յուրով ամս աշխատ եղեա ի նմա»¹⁴: Համաձայն եկեղեցու վիճագիր արձանագրության՝ վանքի նավակատիքն ու օժուճը տեղի են ունեցել 1240 թվականի հուլիսի 22-ին, Վարդավառի տոնին¹⁵: Այդ օրը Հասան-Ջալալ իշխանը բացման մեծահանդես տոն էր կազմակերպել, որին, ըստ ականատես Կիրակոս պատմիչի, ներկա էին Աղվանից ներսես կաթողիկոսը, բազմաթիվ եպիսկոպոսներ ու իշխաններ, Վանական վարդապետը՝ շատ ուսուցիչներով, շատ վանքերի առաջնորդներ, հաշենի Գրիգորիս և եղիա վարդապետները և 700 քահանա: Երբ օծվեց եկեղեցին, Հասան-Ջալալ իշխանը ճաշկերույթ կազմակերպեց. ինքն էր իր ձեռքով մատուցում, յուրաքանչյուրին իր պատվին համապատասխան առատությամբ նվերներ տալիս¹⁶: Հասան-Ջալալ Գուլան կառուցել էր իր տեսակի մեջ նմանը չունեցող, եզակի կառույց: «Տաճարի շինության վրա տաճարապետը թափել է իր բոլոր հմտությունը, զարդարել է նրան, նախշել, սարքել»,– հիացմունքով գրում է Լեոն¹⁷:

Սուրբ Հոհաննես Մկրտիչ տաճարը ժամանակի համար բացառիկ կառույց էր իր գեղարվեստական հարդարանքով, զարդամոտիվների բազմազանությամբ: Այն համարվել է XIII դարի հայ ճարտարապետության մարգարիտ¹⁸:

¹¹ Դիվան հայ վիմագրության, էջ 38:

¹² Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի ձեռ. 81, ք. 9, տե՛ս Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոյ Յակոբեանց, հ. Գ, Երուսաղեմ, 1968, էջ 282:

¹³ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 175-176:

¹⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմոսիրմ հայոց, Եր., 1961, էջ 269:

¹⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 270, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 174, Դիվան հայ վիմագրության, էջ 40:

¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 269:

¹⁷ Լեո, Իմ հիշատակարանը, Շուշի, 1890, էջ 365:

¹⁸ Մ. Հասարթյան, Գանձասարի վանքը, Հայկազեան հայագիտական համդես, հ. Ե, Բեյրութ, 1974:

Ա. Յակոբսոնի կարծիքով Գանձասարի վանքը ոչ միայն «ինքնատիպ է և իր կատարելություն մեջ ինքնուրույն, այլև բացառիկ է, մենք չենք կարող ցույց տալ ուրիշ մի այսպիսի հուշարձան Հայաստանի հողի վրա»¹⁹: Իսկ Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր, նշանավոր բյուզանդագետ Շարլ Գիլը համաշխարհային մշակույթի գանձարան մտած հայկական հինգ հուշարձաններից երրորդը համարում է Գանձասարը՝ Աղթամարի և Հռիփսիմեի տաճարներից հետո՝ շորրորդ և հինգերորդ տեղերը հատկացնելով Հաղբատի վանքին և Անիի մայր տաճարին²⁰:

Տաճարի արևմտյան կողմում գավիթն է²¹, որն ըստ արձանագրության՝ 1261-1266 թթ. կառուցել են Հասան-Ջալալ Գուլա իշխանը, իշխանուհի Մամբանը և նրանց որդին՝ Աթաբակը: Համաձայն նույն արձանագրության Աթաբակը վանքին է ընծայել նաև մի ոսկետուփ Ավետարան և հարավկողմյան Բլուրն իր սահմաններով. «Գարձեալ են՝ Աթաբակս ընծայեցի յաւժարութեամբ ոսկետուփ Աւետարան եւ պատուական սուրբ նշան զՔրիստափորն եւ զմեր հայրենի հարաւակուռն զԲլրին իւր սահմանովն»²²: Գավիթը Հասան-Ջալալյանների տոհմական դամբանատունն էր, ուր հանգչում են այդ տոհմի հոգևոր ու աշխարհիկ այրերը: Վանքի բակում են ամփոփված նաև վանքի առաջնորդների ու գիտնական վարդապետների աճյունները: Վանական համալիրն ամբողջացնում են եռադարպաս շրջապարիսպը, միաբանների խցերն ու օժանդակ շինությունները: Պարսպից դուրս հին գերեզմանատունն է: Այստեղ պահպանվել է թաղածածկ մի ընդարձակ դահլիճ, որը ուխտավորների համար ծառայել է որպես իջևանատուն:

Հոր մահից հետո վանքի շինարարության և բարեկարգման հարցերով զբաղվել է Աթաբակը: Գանձասարի նկատմամբ ցուցաբերած սիրո և հոգատարության համար Գանձակեցին նրան անվանում է «այր սրբասնունդ, պարկեշտ և խոնարհամիտ և աղօթական, որպէս զմի ի սուրբ միայնակեաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա»²³:

Ըստ Մխիթար Գոշի՝ Գանձասարը XII-XIII դարերում եղել է եպիսկոպոսանիստ և ինչպես իշխանների տոհմական դամբարանը: XI-XIII դարերում այստեղ հայտնի են եղել Սարգիս և վանքի առաջնորդ Վարդան եպիսկոպոս-

¹⁹ А. Л. Якобсон, Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.). Исследования по истории культуры народов Востока, сборник в честь И. А. Орбели, М.-Л., 1960, ст. 151. տե՛ս նաև Գ. Մկրտչյան, Առնային Ղարաբաղի պատմահարապետական հուշարձանները, Եր., 1985, էջ 9-15:

²⁰ Ք. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետության փոխազդեցության շուրջ. - «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», Բ, Եր., 1948, էջ 25:

²¹ Գավիթն իր հորինվածով կրկնում է Հաղբատի վանքի և Մշակվանքի գավիթների ձևերը (Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Եր., 2002, էջ 191):

²² Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 175:

²³ Կ. Գանձակեցի, էջ 392:

ները²⁴: Վարդանը աշակցել է եկեղեցու շինարարութեանը: Վանքի առաջնորդներ են եղել Գրիգոր Տաթևացու աշակերտ Մատթեոս վարդապետը, Հովհաննես, Եղիա, Ներսես վարդապետները, Հովհաննես Ծարեցու աշակերտ Աուկաս Լոռեցին, Ստեփաննոս վարդապետ Շիրակունին²⁵ և ուրիշներ:

XIV դարում վանքը դարձել է Աղվանից կաթողիկոսութեան աթոռանիստը, որին ժառանգաբար տիրել են Հասան-Ջալալյանները: Այս տոհմի իշխանների մշակութասեր վարքի շնորհիվ էլ հռչակավոր վանքը երկար դարեր եղել է ոչ միայն հոգևոր, այլ նաև հզոր մշակութային կենտրոն: Որպես այդպիսին՝ այն իր բարձրակետին հասավ Հասան-Ջալալ Գուլայի իշխանապետութեան տարիներին: Իշխանն իր ծնողներին՝ Վախթանգի և Խորիշահի հետ կառուցել ու ծաղկեցրել է Գանձասարի, Մեծիրանաց Սբ. Հակոբա, Վաճառ գյուղի Սբ. Ստեփաննոս, Վաղուհասի, Մայրաքաղաք և Կոճողուտ գյուղերի վանքերը՝ իրենց գավիթներով, բնակարաններով ու ուսումնական կենտրոններով:

Գանձասարը գլխավոր ուսումնավայրն էր և հայ գրչութեան արվեստի նշանավոր կենտրոններից մեկը²⁶: Այս գրչատան ընդհանուր առմամբ, գիտնական վարդապետների, գրիչների, ծաղկողների, ստացողների վերաբերյալ տեղեկություններն ենք ստանում եկեղեցու որմերին ու խաչքարերի վրա պահպանված վիմագիր արձանագրություններից և ձեռագիր հիշատակարաններից: Վանքն ուներ իր մատենադարանը և ձեռագրերի հարուստ հավաքածուն: Այստեղ գրվել, ծաղկագարգվել, ինչպես նաև պահպանվել են բազմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր: Յավոք, այդ գրչագիր մատյանների շատ քիչ մասն է հասել մեզ: Գանձասարի առաջնորդ Մատթեոս Մոնոզոնը 1417 թվականի իր օրինակած ժողովածուի հիշատակարանում ցավով գրում է, թե ինչպես թշնամին թալանել ու տարել է Գանձասարի վանքի ողջ հարստությունը: Չնայած այն բանին, որ երկիրը ենթարկվել է բարբարոսների արշավանքներին, և վիթխարի քանակությամբ արժեքներ են ոչնչացել, մշակութային կյանքը, սակայն, կանգ չի առել: Այդ են վկայում Գանձասարում գրված և մեզ հասած այն տասնչորս ձեռագիր մատյանները, որոնք հիմնականում 15-18-րդ դարերի ընդօրինակություններ են: Այդ գրչագրերից մեկը պահպանվում է Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքի գրատանը, իսկ տասներեքը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Գանձասարում պահպանված ձեռագրերը XIX դարում տեսել ու արձանագրել են Մ. արքեպիսկոպոս Սմբատյանը²⁷, Մ. եպիսկոպոս Բարխուդար-

²⁴ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, 1902, Վաղարշապատ, էջ 194:
²⁵ Յովհ. եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն..., հ. Բ, էջ 571-577, Ս. արք. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն..., էջ 186-192, Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 177-178: Ն. Ակիմեան, Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոս, Վիեննա, էջ 375:
²⁶ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, էջ 193:
²⁷ Մ. արք. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ, Տփլիս, 1904, էջ 125-126, Ի Գանձասարայ ի 1868 ամի ցուցակի»:

յանցը²⁸, Հ. Քոփեճյանը²⁹: Ընդհանուր թվով նրանք արձանագրել են երեսունութ ձեռագիր մատյան և երկու պատառիկ: Այս ցանկին Օ. Եգանյանը ավելացրել է Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող ևս հինգ գրչագիր մատյան: Գանձասարի ձեռագրատան արձանագրված 43 գրչագրերից 22 ձեռագիր և 2 պատառիկ (Պ869 և Պ1017)³⁰ պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մյուսների գտնվելու վայրն անհայտ է: Մեր ուսումնասիրության ընթացքում այդ ցանկն ավելացավ ևս երկուսով՝ ՄՄ 5794 և Թավրիզի 22 ձեռագրերով: Ընդհանուր հաշվով այժմ ունենք Գանձասարում գրված 14 և պահպանված 24 ձեռագիր ու 2 պատառիկ:

Մ. Բարխուդարյանցը Գանձասարի, Ծարա, Խոթա, Մայրաքաղաքի, Զրվշտիկ Եղիշե առաքյալի դպրատների ձեռագրերի մասին մի շատ ցավալի փաստ է արձանագրել: Բարբարոսներից փրկելու համար Խաչենի հայրենասեր մեկիքները այս վանքերի ձեռագրերը կանխավ խնամքով երեք մասի են բաժանել ու թաքցրել մի մասը Գանձասարի ու Խոթա վանքերի մեջտեղում՝ մի քարայրի մեջ ու բերանը ամրացրել քարուկրով, երկրորդ մասը՝ Զրաբերդի մոտակայքում՝ մի ստորերկրյա տեղում, իսկ երրորդ մասը՝ Գյուլիստան գավառի Հոռեկա վանքի տարածքում: Այս ձեռագրերի՝ միայն Գանձասարում պահված մասն է հայտնաբերվել Բաղդասար մետրոպոլիտի օրոք³¹: Մյուսների ճակատագիրն անհայտ է:

Գանձասարում գրված վաղեմությամբ ամենահին մատյանը Թորոս գրչի ընդօրինակած Ավետարանն է (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 378, այսուհետև՝ ՄՄ)³²: Այն իշխանական պատվեր է, գրվել է Խոթանաբերդի իշխան Վախթանգ-Տանգիկի և նրա կնոջ՝ Խորիշահի պատվերով. «Ես՝ Վախտանգ և զուգակից իմ Խորիշահ ցանկացող եղանք սրբոյ Ավետարանիս» (թ. 308բ): Ի պատիվ պատվիրատուի՝ մատյանը հայտնի է նաև Վախթանգ-Տանգիկի Ավետարան անունով:

Գլխավոր հիշատակարանը թվական չունի: Գ. Հովսեփյանը ձեռագրի գրություն տարին դնում է 1212-1216 թվականների միջև՝ նկատի ունենալով, որ Խորիշահը 1212 թվականին մի եկեղեցի է կառուցել տվել, իսկ ըստ Գանձասարի վանքի մի արձանագրության՝ Վախթանգ իշխանը մահացել է 1216 թվականից առաջ³³: Ա. Մաթևոսյանը ձեռագրի հիշատակարանը դրել է 1216 թվականի հիշատակարանների շարքում³⁴: Բ. Ուլուբաբյանը համարում է 1212-ին

²⁸ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 172-180:

²⁹ Հ. Քոփեճյան, Ցուցակ ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 44-45:

³⁰ Օ. Եգանյան, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, Էջմիածին, 1971, Գ, էջ 59-62:

³¹ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղոսանից, հ. Ա, էջ 197:

³² Ձեռագիրը գրված է մագաղաթի վրա, քերթ՝ 311, 34x24, բոլորագիծ երկաթագիր, սող՝ 17:

³³ Գ. Հովսեփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 761-764:

³⁴ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Եր., 1984, էջ 94-95:

գրված³⁵: Ա. Սվիրինը գտնում է, որ ձեռագիրը ընդօրինակվել է *XII* դարի վերջին կամ *XIII* դարի սկզբին³⁶: Ա. Մնացականյանը այս Ավետարանը նույնպես համարում է *XII-XIII* դարերում գրված³⁷: Իսկ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակի հեղինակները ձեռագրի ստեղծման համար ավելի երկար ժամանակահատված են սահմանել՝ 1261-ից առաջ, *XIII* դար՝ հավանաբար նկատի ունենալով այն, որ ձեռագրում վերջին՝ Հասան-Ջալալ Գոլայի հիշատակարանը 1261 թվականից է³⁸:

Ձեռագիրը նկարագրել է Գ. Հովսեփյանը³⁹: Ավետարանի գլխավոր հիշատակարանին են անդրադարձել Մ. վարդապետ Բարխուդարյանցը⁴⁰, Հ. Օրբելին⁴¹, Բ. Ուլուբաբյանը⁴², իսկ նկարագրողմանը՝ Ա. Սվիրինը⁴³, Վ. Լազարևը⁴⁴, Լ. Գուռնովան⁴⁵, Հ. Հակոբյանը⁴⁶:

Գլխավոր հիշատակարանում հիշվում է հորիշահի կառուցած եկեղեցին. «Բազում փափագանաւք եւ յաւժարութեամբ սրտիս մերոց շինեցաք զեկեղեցին և երևելի սպասիւք զարդարեալ ներքոյ եւ արտաքոյ եւ հաստահեղուն հաւրինուածովք» (թ. 308ա): Եկեղեցին կառուցելուց ու բարեկարգելուց հետո իշխանն ու հորիշահը գրել ու ծաղկազարդել են տվել Ավետարանը. «Մեր կամեցաք գրել զանուանս մեր ի գիրն կենդանի՝ վստահ եղեալ ի մարդասիրութիւն Աստուծոյ: Ջկենդանարար եւ զցանկալի զսուրբս զայս Աւետարան ետուք գրել բազում եւ զանազան դեղովք զհամաբարբառս եւ ոսկեղեղ գրով զառաջս աւետաբաներոյս զարդարեալ եւ յիշատակ յաւիտենից լինել ի տան Տեառն եւ ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ» (թ. 308բ):

Ավետարանի հիշատակարանում նշվող եկեղեցին Մեծառանից Սուրբ Հակոբն է՝ 1212 թվականին հորիշահի կառուցած, ինչը հաստատվում է նաև վանքի դռան վերևի արձանագրությամբ⁴⁷: Այս թվականին աղբյուրները չեն հիշում հորիշահի կողմից կառուցված մեկ ուրիշ եկեղեցի:

³⁵ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 142-144:

³⁶ А. Н. Свирин, Миниатюра древней Армении, М., 1939, с. 82.

³⁷ Ա. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Եր., 1955, էջ 620:

³⁸ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Բ. Ա, Եր., 1965, էջ 309:

³⁹ Գ. Հովսեփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 761-764:

⁴⁰ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, Բ. Ա, էջ 142:

⁴¹ И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, ст. 148.

⁴² Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 142-144:

⁴³ А. Н. Свирин, ук. соч. с 82.

⁴⁴ В. Н. Лазарев, История византийской живописи, М. 1947, ст. 186-188.

⁴⁵ Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979, ст. 248.

⁴⁶ Հ. Հակոբյան, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., Եր., 1989, էջ 38-50:

⁴⁷ «ՈՒՎԱ թիւ եւ՝ հորիշահ՝ ամուսին Վախտանգա՝ տէր Խաչենոյ, դուստր մեծին Սարգսի, Բոյր Ջաւաթի և Իւանոյ, վերստին շինեցի զեկեղեցիս Մեծարանից ի փրկութիւն հոգոց իմոյ Ա. Խ. (40) ժամ ինձ յիշատակ իմ ծնողացն զՎախտանգ և զԻս յաղարս յիշեցիք» (Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 171, Դիվան հայ վիմագրության, էջ 12):

Ըստ Վարդան պատմիչի՝ Վախթանգը մահացել է 1214 թվականին⁴⁸, իսկ հորիշահը 1216 թվականից սկսած մասնակցել է Գանձասարի վանքի շինարարությունը, ապա ճգնելու է գնացել Երուսաղեմ և այնտեղ էլ մահացել⁴⁹: հորիշահը մահացել է մինչև 1240 թվականը⁵⁰: Ենթադրում ենք, որ ձեռագիրը գրվել և ավարտվել է 1212-14 թվականների ընթացքում:

Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը (թ. 308աբ) երեք ուրիշ թերթերի հետ (թ. 305-308) պահպանակ է դարձել 1497 թվականին գրված մի Հայսմավուրքի⁵¹: Սահակ վարդապետ Ամատունին գտել է այն և զետեղել իր տեղում⁵²:

Մատյանը գրված է բոլորագրի երկաթագրով: Գեղեցիկ ու վարժ գրչություն ունի: Նկարազարդումը բարձր արվեստով ու ճաշակով կատարել է գրիչը: Ունի բազմաթիվ խորաններ ու կիսախորաններ, գեղեցիկ զարդամոտիվներ, բուսական և կենդանական լուսանցազարդեր, սկզբնագրերը՝ ծաղկազարդված, առաջին տողերը գրված են խեցոսկով: Գլխավոր հիշատակարանում Վախթանգ իշխանը հիշում է իր պապին՝ Վախթանգ Մեծին, հորը՝ Հասան Մեծին և աներոջը՝ Սարգիս Մեծ սպարապետին. «Աստանոր յանկ ելեալ կատարեցաւ հրաշապատում մատենիս այսորիկ սրբոյ Աւետարանիս հրամանաւ և ծախիւք բարեսէր և աստուածահաճոյ առն Վախտանգա՝ որդւոյ Հասանա՝ որդւոյ Վախտանգա և քրիստոսասէր ամուսնու նորա՝ հորիշահի՝ դուստր մեծ սպարապետին Սարգսի» (թ. 308ա):

Ձեռագրի գրիչ ու ծաղկող Թորոսն էլ իր բաժին հիշատակարանում խնդրում է հիշել իրեն՝ «նվաստ գրչին ու նկարչին» (թ. 2ա, 9բ, 258բ):

Ավետարանը դարձել է խոխանաբերդցիների տոհմական սեփականությունը և պահվել Գանձասարում: Սակայն «ի դառն և ի նեղ ժամանակիս» մատյանը վանքի հարստության հետ գերի է տարվել: 1589 թվականին իշխան Ջալալ Մեհրաբ Բեկի որդին, «ի հալալ ինչից» փրկագնել է գերված ձեռագիրը և նորից վերագարծել տերերին՝ խոխանաբերդցիներին. «Առա սուրբ Աւետարանս ի հալալ ինչից իմոց ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ դրեցաւ աւսմանլուն ի տեղիս, որ կոչի Խաչեն» (թ. 7ա):

Ձեռագրի 8բ էջում Հասան-Ջալալ Գոլայի հիշատակարանն է: 1261 թվականին, երբ իշխանը վերագարծել է Մանգու խանի արքունիք կատարած ուղևորությունից և կնոջը՝ Մամքանին գտել արդեն վախճանված, խորը վշտի մեջ թողել է այս հիշատակարանը. «Եւ ես եկեալ գտի զպայծառ տուն իմ լի սգով արտասուլաք անմխիթարելի, զի նա էր ամենայն զաւրաց եւ հեծելոց, նաև եկեղեցոյ եւ քահանայից սփոփիչ եւ մխիթարութիւն: Արդ, ի թվին Հայոց

⁴⁸ Վարդան վարդապետ, էջ 140:

⁴⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 268:

⁵⁰ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 173:

⁵¹ ՄՄ ձեռ. 1508:

⁵² Գ. Հովսեփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 762:

ՉԺ (1261) [ետու] գտուրբ Աւետարանս ծաղկազարդ յիշատակ աստուածասէր տիկնոջն [Մամբանայ]... Արդ, աղաչեմ գձեզ, սուրբ հայրք եւ ընթերցողք, որ զյիշատակս կարդայք, լի բերանով ասաջիք. Քրիստոս Աստուած, նորոգէ և միաւորէ զաստուածասէրն Մամբան եւ դասէ ի դասս ընտրելոց քոց...»: Նույն թվականին էլ Արղուն խանի կողմից դաժանաբար սպանվում է Հասանը⁵³: Աթաբակը նահատակված հոր մասունքները բերում է հայրենիք և ամփոփում իրենց տոհմական գերեզմանատանը⁵⁴:

1417 թվականին Գանձասարի առաջնորդ Մատթեոս Մոնոզոնը Մանուել քահանայի համար տաղերի և ներբողների մի ժողովածու է օրինակել⁵⁵: Նախագաղափար հիշատակարանը մեզ է հասել XVII դարի ընդօրինակութեամբ⁵⁶: Ընդօրինակող գրիչը, շքանկանալով կրկնել Մանուել քահանայի անունը, ստացողի անվան փոխարեն քանիցս գրում է «զայս անուն և գ.»: Մատթեոս Մոնոզոնի կողմից գրված հիշատակարանից ընդօրինակութեամբ պահպանվել է գլխավոր հիշատակարանի սկիզբը և Բ հիշատակարանն ամբողջությամբ: Վերջինս չափածո է: Ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ այն գրվել է գլխավոր հիշատակարանից վաղ, հավանաբար՝ 1415 թվականին⁵⁷: Գլխավոր հիշատակարանը շատ կարևոր տեղեկություններ է պարունակում ժամանակի մոայլ ու դաժան օրերի մասին: Հիշատակարանի սկզբում Մատթեոս վարդապետը նախ պատմում է Սյունյաց աշխարհին պատուհասած շարիքների մասին: 1417 թվականին սաստիկ երաշտից չորացավ ամեն ինչ, ջրերը ցամաքեցին: Ապա պատմում է, որ Սմբատ Բուրթելյանց իշխանը փախստական գնաց Վրաստան և այնտեղ էլ վախճանվեց օտարության մեջ: Իսկ նրա երկու որդիները եկան հայրենիք և տեղ չդառնալով իրենց իշխանությունը՝ այն անցավ անօրենների ձեռքը: Գրիչը հիշում է արդեն վախճանված Զազանին, որ բարեպաշտ այր էր, հիշում է նրա որդիներին, ազգակիցներին, որոնք գերություն մեջ են. «Մնացեալքն յազգէ սորին՝ Զալալն և որդին նորին, և որդիքն Զազային՝ Արղուժէն և Զալալագալէն, և եղբարք նոցին՝ էլէգումն և էլէգանն են ի ներքոյ ձեռքին անօրինացն և այսպէս պակասեալ է իշխանութիւն տանս Հայկազեան» (թ. 88բ): Մոնոզոնը խոր ցավով է խոսում Յուսուփի գործած անօրինությունների մասին. «Դառնացաւ ժամանակս և թագաւորեայ ոմն թուրքման՝ անունն Ուսուֆ» (թ. 89ա): Նրան գրիչը կոչում է շար և դառնութեամբ պատմում է, թե ինչպես նրա վայրենացած զինվորները կողոպտել են Գանձասարի վանքը, ավերել, թալանել և

⁵³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 391, Վարդան վարդապետ, էջ 152, Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 68, Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, Կ. Ա., Եր., 1951, էջ 43:

⁵⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 392:

⁵⁵ ՄՄ. ձեռ. 8689, թերթ 227, նյութ՝ թուղթ, 15x10,8, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20-45:

⁵⁶ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Եր., 1955, էջ 193-197:

⁵⁷ Նշվ. աշխ., էջ 197:

տարել են ամեն ինչ: «Զի վայրենացեալ զինվորք նորա ուր և հասանէին, ոչ զընտանիսն գիտեն և ոչ զօտարսն, թալանեն և կռփեն զձեռնահասն ի տեանց, թէ ի ճանապարհի, թէ ի տան, թէ առանձին, թէ ի զքաղաքի, և այսպէս ոչ գոյր թիւ աղաղակի մերոյ» (թ. 89ա): Որպէս բարեպաշտ քրիստոնյա՝ գրիչը ավելացնում է, որ երկրին պատուհասած այդ դաժան շարիքը եղավ գործած մեղքերի պատճառով, և դեռ չգիտեն՝ առաջիկայում ի՞նչ է սպասվում իրենց: Ահա ինչպիսի դառն ու անապահով օրերում է գրվել մատյանը. «Յայսպիսի դառն և ի նեղութեանց միջի գծագրեալ եղև գիրքս իմով ձեռամբ՝ նուաստ և յետինս բանասիրաց, սապղար ծնունդս եկեղեցոյ Մատթէոս Մոնոզոնս, որ ի ծերացեալ արգանդէ ծնայ տեսանել զայս ամենայն վիշտս և այս բազում ցաւս, զոր որ գրեցի» (թ. 89բ), - վշտով ու դառնացած ավելացնում է Մատթէոս վարդապետը: Իսկ Բ հիշատակարանի սկզբում գրում է. «Այս գրոյս չէ, այլ աշխարհի զբաղմանցս, զինչ անց անցեալ է, գրեալ է ի վերայ իւրայնոցն» (թ. 17բ):

Հաջորդ մատյանը Գանձասարում գրվել է 1420 թվականին (ՄՄ 4004)⁵⁸: Տեր Սարգիսը «ի հալալ արդեանց» խնդրել ու ստացել է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը», «զի սմա կան պատասխանիք ընդդէմ հերձուածողաց ու հեթանոսաց եւ կակնումն ուղղափառաց եւ առաջնորդ ճշմարտութեան» (թ. 452բ): Խոնավությունից ձեռագիրը վնասվել է, բորբոսնել ու քայքայվել, և գլխավոր հիշատակարանի շատ հատվածներ դարձել են անընթեռնելի: Մատյանը օրինակել է «զմեղուցեալ և զեղկելի» Ռստակես գրիչը: Նույն թվականին էլ Գեղարքունիքում Առաքել աբեղան կազմել է այն: Ըստ հիշատակարանի տեր Սարգիսը մատյանը նվիրել է իր ծնողներին՝ Ծնորհքի և Սիրամարգի հիշատակին, նշում է նաև իր երկու եղբայրներին՝ Անտոն աբեղային և Մուղտասուն: Երկու դար հետո՝ 1624 թվականին մատյանը գաղափար օրինակ է դարձել մեկ ուրիշ ձեռագրի համար. Ռստակես անունով մեկ ուրիշ գրիչ գրանից օրինակել է տվել մեկ այլ ձեռագիր ⁵⁹:

Գանձասարում 1551 թ. «մեղսամակարդ և փծուն» Հայրապետ աբեղան «դառն եւ ի նեղ ժամանակիս» Ղազար քահանայի պատվերով գրել է մի Ավետարան «ի յերկիրս յԱրցախ, որ է Խաչէն կոչի, ի տեղիս Մեծարանիս, որ է դուռն Գանձասարայ, որ գլուխն կա Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին» (ՄՄ ձեռ. 6513, թ. 280բ)⁶⁰: Նկատենք, որ սա առայժմ մեզ հայտնի Գանձասարում գրված միակ ձեռագիրն է, որտեղ Գանձասարի գտնվելու վայրը այսքան կոնկրետ է նշվում: Ղազարը ձեռագիրը նվիրել է իր ծնողներին՝ Պողոսի և Գեղիի անչինջ հիշատակին: Ստացողը չի մոռանում նաև իր եղբայրներ Պետրոսին,

⁵⁸ ՄՄ ձեռ. 4004, քերթ՝ 452, նյութ՝ թուղթ, 18x13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 31:

⁵⁹ «Թվին ՌՀԳ (1624) Մովսես վարդապետն գնաց Ասպահան, բազմաբարոյքիւնս հաստատեաց, եւ ես նուաստ Ռստակես անապատին սեղանատուն շինեցի և գիրքս աւրինակել տուի», (թ. 1բ):

⁶⁰ ՄՄ ձեռ. 6513, քերթ՝ 289, նյութ՝ թուղթ, 23x15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:

Արապին, Վարդունին, Մարտիրոսին, Օհանին, Սիմեոնին և Մարկոսին, ինչպես նաև իր ուսուցիչ և հոգևոր հայր Հովհաննես սրբասեր կրոնավորին և գյուղի «բարիհաւատ» տանուտեր Թորոսին:

Ավետարանը գրվել ու ավարտվել է Սարգիս Աղվանից կաթողիկոսի կողմից Գանձասարի վերանորոգման թվականին. «եղև գծագրութիւն սորա ի թվականութիւն հայ տումարիս Ռ. (1551) աւարտեցաւ ի հայրապետութիւն յԱղունահայ տեառն Սարգսի Մեծի, որ ետ նորոգել ի մեծայ հանդէս եկեղեցիս Գանձասար» (թ. 280բ): Այս փաստը հաստատող անթվակիր մի փոքր արձանագրութուն կա նաև եկեղեցու պատին: Հիշատակարանի այս հատվածում Հայրապետ գրիչը հիշում է նաև վանքի միաբաններին՝ փակակալ Իսրայել եպիսկոպոսին, Կոստանդին եպիսկոպոսին, սրբակրոն տէր Հովհաննեսին, տեր Մկրտչին, տեր Թումային: Վերջում խնդրում է հիշել նաև իրեն՝ «մեղապարտ գրչիս Հայրապետ սուտանուն, որ եմ անարժան, եւ ետ սակաւ մի ժամու ձեռս հողանա, եւ մաղթանքն իմ առ ձեզ մնա» (թ. 281ա): Իսկ թերութունների համար խնդրում է անմեղադիր լինել. «Պակասութեան եւ խոշորութեան եւ սխալանաց գրոյս անմեղադիր լերուք, զի այսչափ է կարողութիւն մեր, յաւելի, քան զկարն մեր մի՛ պահանջէք»:

XVII դարում Ավետարանը դարձել է խոշա Բունիաթի ընտանեկան սեփականութունը: Վերջինս կնոջ՝ Սուլթանաթի և որդու՝ Գավթի հետ 1645 թվականին Ջալալի որդի Հակոբ երեցից գնել է Ավետարանը և ընծայել Դուխունաց Սուրբ Սարգիս եկեղեցուն: Սուլթանաթը սկեսրոջ և մյուս որդու՝ Մատուրի հետ հոգացել է ձեռագրի նորոգման գործը՝ այն հանձնարարելով Գասբարին: Գասբար երեցն էլ, որ Բունիաթի եղբայրն է, կազմել է մատյանը, նորոգել խաչերն ու նոր կոստղեր է դրել: Հիշատակարանի վերջում Գասբարը նզովում է բոլոր նրանց, ովքեր կփորձեն գողանալ կամ ծախել Ավետարանը: Այսպես՝ Ավետարանի հոգածության խնդրով զբաղվել է ողջ ընտանքը:

Ձեռագիրը, սակայն, գողացվել ու գերի է տարվել, ինչը երևում է վերջին ստացողի հիշատակարանից: Արևի և Նիգարի որդի խոշա Միանսարը XVIII դարում գերութունից փրկել է մատյանը և կրկին նվիրել Գանձասարի վանքին: «Աստուած ողորմի ասացե՛ք խօշայ Միանսարին, որ ազատեաց զսուրբ Աւետարանս ի ձեռաց յայլազգեաց եւ վերստին ետ ի դուռն Սուրբ յաթոռոյն Գանձասարայ՝ յանջինջ յիշատակ իւր եւ՝ ծնողաց իւրոց, եւ պահապան յորդոցն իւրոց» (թ. 284ա):

ՄՄ 1923 ժողովածուն բովանդակում է եպիփան Կիպրացու «Պատճառս երգոց Սաղմոսարանին», Հովհաննես Գառնեցու «Վասն Դավթեան սաղմոսի», Սաղմոսարան, Նարեկից մի հատված և Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքը⁶¹: Մատյանը 1576 թվականին Աղվանից Հովհաննես կաթողի-

⁶¹ ՄՄ ձեռ. 1923, քերթ՝ 178, նյութ՝ թուղթ, 28,5x20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:

կոսի խնդրանքով բոլորգրով օրինակել է Կարապետ գրիչը, իսկ «անարժան և մեղսամաձ» Աթանաս ծաղկողը նկարագարդել է այն: Գրիչը իր շափածո հիշատակարանում խորհուրդ է տալիս սաղմոս ասելով լվանալ «մեղաց աղտը»: Նա հորդորում է, որ անսան իր խրատը և անպայման կատարեն, քանզի սաղմոսը գանձ է և անմահության աղբյուր:

Գնա՛յ յատեան, բա՛ց եւ ասա՛յ
եւ զքո մեղաց աղտըն լուա՛յ:
եղբա՛յր, լսէ՛, զբանս ի սմա
եւ զխրատս կատարեա՛յ
Սաղմոսն գանձ է, հաց չկայ՝
Անմահութեան աղբիւր է սայ (թ. 173բ):

Ձեռագիրն ունի բազմաթիվ հետագայի հիշատակություններ: Ու չնայած խոնավությունից շատ բառեր եղծվել ու անընթեռնելի են՝ հատուկենտ կարդացվում են վանքի միաբանների և տարբեր ժամանակներում գահակալած Ալվանից կաթողիկոսների անուններ՝ «Ուհանէս կաթողիկոս թվին Ռեջ (1597)», «Գրիգոր եպիսկոպոս», «ԻԸ (28) եպիսկոպոս, թվին Ռկ (1611)», «Սարքիս սարքավակ»: Հետագայի՝ 1604 թվականի մի հիշատակարան հիշեցնում է դառն ժամանակների մասին. «Աստուած ողորմեայ Սիմէոն կաթողիկոսին, թվին ՌԾԳ (1604) Գենշոյ դուլն երեւտ Թեռէտ (°), աման խիստ կոտորեց, դառն ժամանակ եղաւ» (թ. 45բ): Ձեռագրի վերջին ստացող տեր Խաչատուրը 1661 թվականին «այսր անդր ցրուեալ մատեանս» ժողովել ու նորոգել է տվել իր ծնողների՝ Դոնճանի և Պեկաղնի հիշատակին:

Ավետիս քահանան 1659 թվականին տանուտեր Հախում Պասակերցու խնդրանքով գրել ու նկարագարդել է մի Ավետարան⁶²: Տեղացիներն այն կոչել են Կարմիր Ավետարան՝ «քրիստոսախօս եւ տիեզերալոյս սուրբ Կարմիր Աւետարանս»: Գլխավոր հիշատակարանում Ավետիսն իր անունը թողել է խառն՝ գումարագիր-եղբայրագիր ծածկագրով՝ «ա էռ բգ դռ ժժ բռ ժժ», որ կարդում ենք «Աւետիսի»: Հախումն ու նրա կողակից Գուլխաթանը գնել են «զգիրքս ի հալալ արդար վաստակոց» և նվիրել իրենց որդուն՝ նորընծա Բարսեղ քահանային: Ավետիսը հիշատակարանի սկզբում նշում է իր ուսուցչին՝ «քաջաբան տէր Մխիթարին՝ աննման վարդապետին», տեր Սարգիս վարդապետին և քաջ բաբունատետրին և «սմին բանի համեմիչ եւ առաջնորդ» տեր Հակոբ շնորհագարդ քահանային (թ. 299ա-300ա): 1664 թվականին ստացողի անունից հիշատակ է թողել Մինաս մեղապարտ վարդապետը, ով նգովում է մատչանը վաճառողներին. «Ով ոք այս Աւետարանս վաճառիլ կամի, մեծաց կամ ի փոքաց նգովեալ եղիցի» (թ. 223):

⁶² ՄՄ ձեռ. 3542, քերթ՝ 304, նյութ՝ թուղթ, 19x12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

1659 թվականին Հովհաննես Ապահունեցի երեցը «ի գեղջէն Ապահինու» եկել է «սուրբ աթոռն Գանձասար» քերականութիւնն սովորեցնելու եւ իր ցանկութեամբ օրինակել է Թովմա Իտալացու Քերականութիւնը⁶³: Եվ որովհետեւ գրիչը ձեռքի տակ ստույգ և ընտիր օրինակ չի ունեցել, գրել է թերացումներով, ինչի համար թողութիւն է խնդրում. «Աղերսեմ զձեզ, ով ոք, որ հանդիպիք սմա վերծանելով կամ օրինակելով, թողութիւն շնորհեցէք սակս վրիպմանացս կամ խոշոր եւ վատ գրոցս, քանզի կար մեր այս էր» (թ. 154ա):

ՄՄ 8504 ձեռագիրը ժողովածու է՝ տարաբնույթ բովանդակութեամբ՝ Տոնացույց, Աղոթք, ցանկ Հայսմավուրքի, Պատճեն տոմարի, աստղաբաշխական և տոմարական աղյուսակներ, Հմայագիր, Պարզատոմար, հայատառ թուրքերեն տաղեր⁶⁴: 1654 թվականին Կաֆայում սկսված և 1667-ին Գանձասարում ավարտված մատյանը գրվել է «ձեռամբ մեղսամած և անարհեստի Մկրտիչ կոչեցեալ անուամբ արեղայի»: Գրիչը Կաֆայում գրել է ձեռագրի մի մասը՝ Տոնացույցը և Հայսմավուրքի ցանկը⁶⁵: Թե ինչ պատճառով է ընդհատել ընդօրինակութիւնը, նա այդ մասին լռում է, խնդրում է շմեղադրեն իրեն, այլ. «Ձեղկելի Մկրտիչ գծող այս տառի արժան առէք յիշման ձեր սուրբ աղօթի, զի ես չունիմ բնաւ ի գործ մի բարի, որ երթա առ Աստուած ինձ բարեխօսի»: 1660 թվականին Մկրտիչն արդեն Գանձասարում էր. «եկանք Գանձասար սակաս ուսուցանել քերականութիւն»:

Ինչպես տեսանք, գրիչ Հովհաննես Ապահունեցին 1659 թվականին նույն նպատակով էր եկել Գանձասար և այստեղ իր կամքով քերականութիւն դասագիրք էր ընդօրինակել: Նշանակում է, որ Գանձասարի դպրոցի ուսուցման ծրագրերում կարևոր մաս է կազմել քերականութիւնն ուսուցումը, և այդ նպատակով հատուկ ուսուցիչներ են հրավիրվել ու քերականական դասագրքեր են ընդօրինակվել: Արցախում, և ոչ միայն այստեղ, քերականութիւնն նկատմամբ հետաքրքրութիւնը, անշուշտ, բխում էր ձեռագիրը ճիշտ վերարտադրելու, ուղղագրութիւնը կայունացնելու պահանջներից:

Հիշատակարաններից մեկում (թ. 219ա) գրիչը արձանագրել է պատմական կարևոր փաստեր: Նա ժամանակագրական կարգով տալիս է 1603-1654 թվականներին տեղի ունեցած դեպքերը՝ սկսած Շահ Աբաս Ա-ի կողմից Երևանի բերդի գրավումից մինչև 1654 թվականի արեգակի խավարումը⁶⁶: Ժամանակագրութիւնն ցանկն ավարտում է իրեն վերաբերող մի քանի կենսագրական տվյալներով: Իմանում ենք, որ 1656 թվականին Մկրտիչն օժվել է քահանա,

⁶³ ՄՄ 2277, թերթ՝ 235, նյութ՝ թուղթ, 13x9, գիր՝ բոլորգիր, նոտրգիր, տող՝ 19-20:

⁶⁴ ՄՄ 8504, թերթ՝ 220, նյութ՝ թուղթ, 14,5x10, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 13-21:

⁶⁵ «Առդ, գրի Տօնացոյցս և ցանկ Այսմաուրաց կարգին համառօտաբար ի թվականիս Հայկազան սեռի ՌՃԳ(1654)»:

⁶⁶ Հմմտ. Առաքել Գավրիթեցի, Պատմութիւն, Եր., 1988, էջ 496-506:

1660-ին եկել է Գանձասար, «առել իշխանություն» 1665-ին, ենթադրում ենք, որ եղել է առաջնորդ, 1667-ին արդեն եպիսկոպոս էր:

Գանձասարից մեզ հասած հաջորդ ձեռագիր մատյանը Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանց պատմությունն» է⁶⁷: Ձեռագիրը Բարսեղ արքեպիսկոպոսի խնդրանքով 1664 թվականին օրինակել է Սիմոն գրիչը: Գլխավոր հիշատակարանում գրիչը հիշում է Պետրոս Աղվանից կաթողիկոսին: «Երջանկափառ և խոհեմաբան» հայրապետը աշակերտն էր «սրբափայլ և ուղփաճեմ» Ղուկաս րաբունապետի: Գրիչը հպարտություն է հիշում, որ «երիցս երանեալ կաթողիկոս լուսաւորեաց զաշխատեալ և զնսեմացեալ բոլոր տունս Աղուանից, զոր ի բազում ամանակաց կայր խախտեալ և խանգարեալ ի կարգաց և ի կրօնից վանորայք և յամենայն եկեղեցիք»: Վարանդայի եպիսկոպոսական կենտրոնը՝ «ավեր ու ի մարդկանէ անբնակ» Ամարասի վանքը, Պետրոս կաթողիկոսը «ժողովեաց ի զթեմ և զվիճակ երկիրս Հաբանդ կոչեցել, զոր այժմ աստ Վարանդա» և առաջնորդ նշանակեց Բարսեղ արքեպիսկոպոսին. «Կացոյց առաջնորդ զհարազատ և զմիածին զաշակերտն իւր՝ զպարտնտէր Բարսեղն, որ է ստացող տառիս»: Իսկ Բարսեղը նորոգեց Ամարասը «պարսպօք եւ բազմածախ սենեկօք եւ տամբք եւ փառս Արարչին և ընտրելոյն իւրոյ սրբոյ Գրիգորի»: Այա հայրապետը Հերհեր գյուղում, ուր միաբանության ամառանոցն էր, հիմնարկեց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին և դարձյալ հանձնեց Բարսեղին: Բարսեղը կառուցել է վանքը՝ «կամարակապ ձևով և գեղցկանիստ դրամբք» ու պարսպապատել: Ստացողի անունից գրիչը խնդրում է հիշել «կորովամիտ և հանձարապատում» Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, որ «ստացող եղև զայս ներբողունակ մատենիս», նրա արյունակից մերձավորներին՝ հորը՝ Աղանին և մորը՝ Գուլազին, հարազատ եղբայրներին՝ Բաղդասարին և Մարտիրոսին, եղբորորդիներ Գասպարին և Մաղթովանին, որ մանուկ հասակում էր մահացել, քույրերին՝ Փերիին, Խանումին, Հուրիին, Թամարին, Միրեսանին, ինչպես նաև վանքի միաբաններին՝ Մարտիրոս, Ալեքսան և Եղիա պարոնտերերին՝ արդեն վախճանված, Ովանես պարոնտերին, տեր Գրիգորին, Մկրտիչին, Ոսկանին:

ՄՄ 38 ձեռագիրը Աղոթագիրք է, ուր ամփոփված են Բենիկ վարդապետ Աղվանից կաթողիկոսի, Գրիգոր Հեսացու կամ Մարաղացու և Գրիգոր Վանեցու աղոթքները⁶⁸: Գրիգոր Սկևռացու «Բարեբանեալ ես, ամենասրբուհի Աստուածածին» աղոթքը (55ա-61բ) սխալմամբ դրված է Մարաղացու աղոթքների շարքում: Մատյանը 1760 թվականին նոտրգրով օրինակվել է «ձեռամբ Դաւիթ մեղապարտ սևազգեստի իբրու վարդապետ կոչեցելոյ Թիֆլիզեցոյ» «ի շահ և ի յօգուտ ընթերցողաց և առ ժամանակաւ սրբասէր վայելողաց»: Ստացողը գրիչն է: Մատյանը կազմել է տեր Ղազարը և իր անունը փակագրով դրոշմել կազմին: Անաստաօին վրացերենով կա մի գրություն այն մասին, որ մատյանն

⁶⁷ ՄՄ ձեռ. 2561, քերթ՝ 264, նյութ՝ թուղթ, 17x13,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23:

⁶⁸ ՄՄ ձեռ. 38, քերթ՝ 104, նյութ՝ թուղթ, 17,2x10,5, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 28-32:

ստեղծվել է Գանձասարում. «Գրուեց այս Աղօթագիրքը Գանձասարում մարտի 15-ին: Ո՛վ մեծ սուրբ Գէորգ»⁶⁹: Ջեռագրի նորոգությունը հոգացել է «անարժան մահտեսի նորընծա» Մխիթար աբեղան:

Իսկ Աբրահամ Շաքեցի արքեպիսկոպոսը Աղվանից կաթողիկոսի խնդրանքով 1766-ին գրել է մի Մաշտոց⁷⁰: Գրիչն օրինակել է ստույգ և ընտիր օրինակից: Աբրահամ գրիչը խնդրում է նախ հիշել «երիցս երանեալ եւ երջանիկ» հայրապետին և նրա ծնողներին, ապա իրեն՝ «զանպիտան գծողին»: Վերջում գրիչը խնդրում է, որ սխալների համար չմեղադրեն իրեն, որովհետև անսխալական մարդ չկա. «եթէ գտանիցի առ սա սխալանս ի բառս եւ կամ ի տառս, խնդրեմ ոչ եպերել, քանզի ոչ եթէ կամաւ եղեալ են, այլ ի մոռացմանէ դիպեալ վարկչիք, ըստ որում մարդ եմ, որոյ վասն ասեն ի գիրս թէ. Միտ մարդկային գոլով տկար սխալի, զի անսխալ մինն միայն գտանի» (թ. 37ա): Ջեռագրի հետագալի՝ 1888 թվականի հիշատակարանը հաղորդում է, որ Գանձասարի վանքի վանահայրն այդ ժամանակ Ստեփաննոս վարդապետ Շիրակունին էր:

Հաջորդ ձեռագրի գրիչը կաթողիկոս է Հովհաննես Աղվանեցին: Նա 1778 թվականին նոտրգրով օրինակել է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»⁷¹: Հիշատակարանում Հովհաննես հայրապետը հիշում է իր՝ Վախտանգ-Սակառյան իշխանական տոհմից սերված լինելը. «Իմ սերեալ ի յազգէ և ի տոհմէ իշխանաց իշխան Վախտանգ Սակասեանի նաև Զալալ Դօլայ Հասան Վախտանգեանի» (թ. 254բ):

ՄՄ 9923 ձեռագիրը Եսայի Հասան-Ջալալյանի Վիմական արձանագրությունների Տեսրակն է⁷²: 1718 թվականին Եսայի Աղվանից կաթողիկոսը խնամքով հավաքել ու ամբողջացրել է Գանձասարի, Խաթրավանքի, Դադի և Գտչա վանքերի ու շրջակա տարածքի վանքերի ու խաչքարերի արձանագրությունները: Եսայի կաթողիկոսի այս ձեռագրին անդրադարձել են Ս. Զալալյանցը⁷³, Հ. Շահխաթունյանցը⁷⁴, Խ. Դադյանը⁷⁵, Կարապետ եպիսկոպոսը⁷⁶: Բնօրինակի գտնվելու վայրն անհայտ է: Մատենադարանում պահվում են բնօրինակից կատարված երկու ընդօրինակություններ՝ 7821 և 9923 ձեռագրերը: Առաջինի ընդօրինակող գրիչը և գրչության վայրը հայտնի չէ: Պ. Հակոբյանի կարծիքով այն եղել է Հովհաննես Շահխաթունյանցի անձնական

⁶⁹ Թրգվ. Պ. Մուրադյանի, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, կազմ. Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարցյան, հ. Ա, եր., 1984, էջ 134:

⁷⁰ ՄՄ ձեռ. 3971, թերթ՝ 37, նյութ՝ թուղթ, 17,5x13, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 23:

⁷¹ ՄՄ ձեռ. 3497, թերթ՝ 268, նյութ՝ թուղթ, 18x11, գիր՝ շղագիր, նոտրգիր, տող՝ 15-27:

⁷² ՄՄ ձեռ. 9923, թերթ՝ 12, նյութ՝ թուղթ, 24,2x18, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 24:

⁷³ Ս. արք. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, մասն Ա, էջ 200:

⁷⁴ Յովհ. Եպսկ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն..., հ. Բ, էջ 356-358:

⁷⁵ Հ. Թոփնեան, Յուցակ ձեռագրաց, Խաչիկ վ. Դադեան, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 89:

⁷⁶ Կարապետ Եպիսկոպոս, Դոփեանմ և Մելիք-Շահնագարեանմ, Նյութեր հայ մեղիփոքյան մասին, պրակ Բ, էջմիածին, 1914, էջ 48:

հավաքածուի մեջ, իսկ 1938 թվականին բերվել է Մատենադարան Ախլցխայից բերված մի շարք ձեռագրերի հետ⁷⁷: Երկրորդը՝ 9923 ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1822-ին:

1821-22 թթ. ամենայն հայոց եփրեմ կաթողիկոսը շրջագայում էր Հայաստանի հյուսիսարևելյան նահանգներում⁷⁸: 1822 թվականի հունիսին կաթողիկոսը լինում է Գանձասարում⁷⁹: Վեհարանի գրագիր Հովհաննես եպիսկոպոս Արիմեցին, որ նույնպես մասնակցում էր այդ շրջագայությանը, հայրապետի պատվերով նույն թվականին Գանձասարի վանքում հենց 1718 թվականի հեղինակային օրինակից արտագրում է Եսայի կաթողիկոսի տետրակը, որի մասին Հովհաննես Արիմեցին հիշատակարան է թողել⁸⁰:

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի 2273 ձեռագիրը հորհրդատետր է⁸¹: 1657 թվականին Պետրոս կաթողիկոսի պատվերով օրինակել է Գրիգոր երեցը. «Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ ոսկիագարդ եւ ծաղկափթիթ Տետրս խորհրդեան... ի խնդրոյ երիցս երանեալ եւ երջանիկ հայրապետի եւ սրբազան կաթողիկոսի Տեառն տէր Պետրոսի վերադիտողի սրբոյ յաթոռն Գանձասարայ»: Հայրապետը ոչ միայն Գրիգորին պատվիրել է գրել մատյանը, այլ նաև ծաղկագարդել, ինչը սիրով կատարել է գրիչը⁸²: Մատյանը գրված է վայելուչ բոլորգրով: Գրիչը գեղեցիկ ու ճաշակով է նկարագրող մատյանը, սկզբնատողերը, սկզբնատառերը և տերունական անունները ոսկեգույն են, թերթերն առնված են զարդարուն շրջագծերի մեջ, գունավոր զարդագիր է գլխավոր հատվածների սկիզբը, ունի բազմաթիվ լուսանցազարդեր: Ձեռագիրը բարվոք վիճակում չէ: Վնասված են նաև նկարները և հանդիպակաց էջերը՝ ներկերը դիմացի թերթերին անցնելու պատճառով:

1632 թվականին Գանձասարում գրված մի Ավետարան է կազմել Պողոս Վանեցին, որը պահվել է Գանձակի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցում: Իսկ 1713

⁷⁷ Պ. Հակոբյան, Հայկական վիմագրերը և հաշատուր Աբովյանը. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, N 2, էջ 45:

⁷⁸ Յովն. Արիմեցի, Պատմություն հոչակատր վանից Հաղբատայ Սուրբ նշանին, Վիեննա, 1965, էջ 135-136: Ալ. Գ. Երիցյանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում, մասն Ա (1800-1832), Թիֆլիս, 1894, էջ 189-192:

⁷⁹ Յովն. Արիմեցի, նշ. աշխ, էջ 135-136:

⁸⁰ «Յամի Տեառն 1822 յամսեանն յովիսի մեկին ընդ սրբազան Եփրեմ կաթողիկոսին մինչ էսֆ ի Գանձասար հրաշալի վանս, տեսի զբազում վանորէից, եկեղեցեաց և խաչից հնագոյն արձանաց օրինակս ժողովեալս ի միում հին տետր ձեռամբ Եսայի կաթողիկոսին Աղոսանից ի թուականութեան հայոց ՌՃԿԷ (1718), զոր և օրինակեցի կրկին իմով ձեռամբ: Խ. ծ. Յոհաննէս եպիսկոպոս երբեմն գրագիր սրբոյ էջմիածնի» (ՄՄ՝ ձեռ. 9923, 2ա):

⁸¹ Ձեռ. 2273, 1657թ., թերթ՝ 40, նյութ՝ թուղթ, 25x20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23-27, տե՛ս Ն. Պողոսեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. V/II, Երուսեղէմ, 1974, էջ 366:

⁸² «Ես նաատ եւ յետնեալս ամենայն՝ Գրիգոր բազմամեղ էրէցս, գրեցի և ծաղկեցի զսաբազում աշխատոյթյամբ... ոչ թէ վասն ինչ իրաց եւ վարձու աշխատեցա, այլ վասն հայրական գրոյն եւ ինամոյն, զոր ունի առ անարժան ծառայս իւր»:

թվականին Հակոբ երեցը արտագրել է աղոթքների և տաղերի ժողովածու, որը եղել է Գալուստ Շարմազանյանի անձնական հավաքածուի մեջ: Վերջին երկու ձեռագրերի տեղը հայտնի չէ⁸³

Վանքի գրչատունը հարստացել է մասամբ նվիրատվությունների, մասամբ էլ խաչենի մեծահամբավ ու հայրենասեր իշխանների կամեցողության շնորհիվ, երբ վերջիններս Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայաստանի շատ գրչակենտրոնների ձեռագրեր կործանումից ու գերությունից փրկել և նվիրել են Արցախի վանքերին: Դժբախտաբար, այդ հարուստ հավաքածուից շատ քիչ մասն է պահպանվել:

Գանձասարում է պահվել Ռաֆայել Սթոռայի սեփականությունը հանդիսացող մագաղաթյա Ավետարանը, որը այժմ գտնվում է Չիկագոյի համալսարանի մատենադարանում և կրում է 949 թվահամարը: Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տալիս է Գ. Հովսեփյանը⁸⁴: Մատյանը գրված է անցման երկաթագրով: 1237 թվականին ձեռագիրն ստացել են Գերգ Փառաշի և Շահանդուխտի որդիներ Գրիգոր և Վարդան եղբայրները: Մվ է ձեռագրի գրիչը, հայտնի չէ: Հայտնի չեն նաև գրչության վայրը և առաջին ստացողը: Ձեռագիրը ծաղկել են տարբեր նկարիչներ՝ Աբասը, Իգնատիոսը, նրա աշակերտ Հովսեփը և, ենթադրում ենք, նաև մի անանուն ծաղկող, ով իր մասին ոչ մի հիշատակություն չի թողել: Մատյանը վատ է պահպանվել, մանավանդ մանրանկարները: Ձեռագիրը մի ամբողջություն չէ: Վաղեմությունը բնագիրն է, որի մագաղաթը տարբերվում է ստացողների հիշատակարանի և ձեռագրի սկզբում դրված տերունական պատկերների յոթ թերթ մագաղաթից: Նրանց գրերը նույնպես տարբեր են: Բնագրի սկզբնագրերն ու լուսանցագրերն արվեստով ու ոճով տարբերվում են Աբասի, Իգնատիոսի և Հովսեփի ծաղկագարդման արվեստից: Հավանաբար, սա անանուն նկարչի ձեռքի աշխատանքն է: Չի բացառվում, որ նա կարող էր նաև գրիչը լինել: Ձեռագրի խորանները ծաղկել են Իգնատիոսն ու Հովսեփը: Խորանների գույներն ու գրերը տարբերվում են Աբասի և բնագրի նկարագրողումից: Ղուկասի նկարի տակ (թ. 199բ) և 4ա էջում Աբասը թողել է իր ինքնագիրը. «Յիշեա՛ զԱբաս նկարիչ տրուպ երեց»: Աբաս նկարիչն իր անունը գրում է ոչ միայն հայերենով, այլև վրացերենով և հունարենով, ինչը հատուկ է Հաղբատի դպրոցի ծաղկողներին: Խորանների ներքին գերաններին (թ. 8բ, 13ա, 15ա) անթվական հիշատակարաններ են թողել Իգնատիոսը և Հովսեփը. «Յիշեա՛, Տէր Աստված, զԻգնատիոս և զՅովսեփ», «Տէր Աստուած, ողորմեա բազմամեղիս»: Իգնատիոսը Հոռոմոսցի հայտնի գրիչն ու մանրանկարիչն է: Գործել է նաև Հավուց թառում: 1236

⁸³ **Օ. Եգանյան**, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածու, էջ 12:

⁸⁴ **Գ. Հովսեփյան**, Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 919-928, նույնի՝ Նյույթե և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 6, եր., 1987, էջ 108-115: Տես նաև **Կ. Մաքևոյան**, Անի, էջմիածին, 1997, էջ 299-303:

Թվականի մի Ավետարանում նա հիշվում է իր աշակերտ Հովսեփի հետ⁸⁵: Իսկ Աբաս նկարչին Գարեգին Հովսեփյանը տանում է ավելի վաղ, քան երկրորդ ստացողների 1237 թվականն է: Աբասը ծաղկել է բնագրի սկզբում դրված յոթ տերունական պատկերները, ինչպես նաև ավետարանիչների նկարները (16բ, 84բ, 139բ): Գ. Հովսեփյանը կարծում է, որ ձեռագիրն ավելի վաղ է գրվել, քան ստացողների թվականն է: Նա Ավետարանը համարում է նույն դպրոցի և նույն ժամանակաշրջանի արդյունք, ինչ Հաղբատի Ավետարանն է, այսինքն՝ XIII դարի առաջին տասնամյակի գործ: Իսկ Կ. Մաթևոսյանը հավանական է համարում, որ Իգնատիոսն ու Հովսեփը նկարել են խորանները և 1237 թվականին վաճառել արցախցի եղբայրներ Վարդանին և Գրիգորին⁸⁶, որոնք էլ ստանալով մատյանը՝ թողել են հիշատակարան. «Մեք՝ Գրիգոր և Վարդան հարազատք՝ տրուպ եւ նուաստ քահանայք, ըստ ձեւ տեսակի կրանաւորք գոլով, ստացաք... գտուրք Աւետարանս, բազում խերեւելիք ըստ կարեաց մերում, յորս եմք տեղեակեալ ի գլուխ սահմանաց Խաչենոյ, ի սուրբ ուխտէն] Գանձասար մենաստանէ, որ [է հանդէպ] դղեկիս Սիսաղան Հ[աւքա]խաղաց, առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս տեսուն Յովհաննիսի անյաղթ վարդապետի... Յիշեսջիք զվերագրեալքս ի Տէր, նաեւ զանուանս զհարազատքս ուշիմս, եւ կարկառք մնամք աղաւթից ձերոց, եւ զծնողս մեր զԳերգ Փառաշ եւ Շահանդուխտ, եւ զայլ եղբարսս եւ զքորս, եւ զազգայինս մեր, քան զի մեք Գրիգոր և Վարդան, որպէս զվտիտ և գընգար ամոլք ընգալաք զարաւրս մշակին երկնաւորի աւգնականութեամբն Քրիստոսի առ ի հերկեալ զակաւս սրտից ասուածայնոցդ եւ սերմանելոյ զընդիր ցորեանս, որ յագելլոցդ էք ի Քրիստոսի շաեական պտղոյս... Թվին ՌՁՁ (1237)»⁸⁷:

Հետագայում ձեռագիրն անցել է ձեռքից ձեռք: «Ի դառն և ի վիշտ ժամանակիս, յորումամի շարժեալ էր ի վերայ ազգիս Հայոց անհնարին բարկութիւնն, եւս առաւել սով և սրածուծիւնք, մէկ ս[ո]մ[ա]ր ալիրն ի է (7) խուռ[ուշ] ելալ ի Կարս քաղաք», խարբերոցի խոջա Սավարն, աստվածասեր և հյուրընկալ մի մարդ, որ շնայած անտուն էր մնացել իր արդար վաստակով ձեռք է բերում այս չքնաղ Ավետարանը:

Իսկ վերջին ստացողի՝ տեր Եղիայի անունից հիշատակ է թողել Պարսամի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը: Տեր Եղիան գերության մեջ եղող Ավետարանը գնել ու նվիրել է իր ծնողներին՝ Մարտիրոսի և Զումալի, Վարդան սարկավագի, Հայրական աբեղայի, իր եղբայրների և Պարսամի հիշատակին: Վերջում Սարգիս եպիսկոպոսը խնդրում է հիշել նաև իրեն:

⁸⁵ Գ. Հովսեփեան, Նյուքեթ և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, էջ 108-115, Կ. Մաթևոսյան, Անի, էջ 271-283:

⁸⁶ Կ. Մաթևոսյան, Անի, էջ 281, 303:

⁸⁷ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 199-200, Գ. Հովսեփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 919-928:

Գանձասարում են պահվել նաև Մատենադարանում գտնվող մի շարք ձեռագրեր⁸⁸։ Դրանցից հետաքրքրական են հատկապես հետևյալ ձեռագրերը։

1314 թվականին Ակներից Գլաձոր եկած Եսայի Նչեցու աշակերտ Պողոսը Տարսայիճ Օրբեյանի թոռ Տարսայիճի համար բոլորգրով օրինակել է մի Ավետարան, որը հետո դարձել է Գանձասարի վանքի սեփականությունը։ Պահպանվել է ձեռագրի միայն հիշատակարանը (ՄՄ 9150)։

1477 թվականին Աղթամարում Հովհաննեսի պատվերով գրված մի Ավետարան «ի դառն և ի նեղ ժամանակի խուժաղուժ նետողաց ազգից» փրկվել ու Արցախ է բերվել։ Իսկ այստեղ 1502 թվականին ձեռագիրը Ձի (6000) դահեկանով գնել ու Գանձասարին է նվիրել մի քահանա⁸⁹։

ՄՄ 5794 Ավետարանը գրվել է Վասպուրականի Ավանց գյուղում։ Գրիչը Կարապետ արեղան է։ Ձեռագիրը ծաղկել ու կազմել է Ջաքարիա Ավանցին։ 1606 թվականին Գանձասարում ձեռագիրն ստացել է Ջալալ Բեկը ի հիշատակ իր ծնողների և հանգուցյալ եղբայրների։

ՄՄ 3196 մագաղաթյա Ավետարանը 1655 թվականից առաջ «յոժ փափագմամբ» Դուկաս վարդապետը գրել է սովել Ավետիս քաջ քարտուղարին։ Ավետարանը գրիչը պետք է նաև զարդարեր ոսկով ու երփնափայլ գույներով, բայց վերջինիս մահվան պատճառով այն կիսատ է մնացել։ 1655 թվականին Գանձասարում Պետրոս կաթողիկոսի պատվերով ծաղկազարդումն ավարտել է Գրիգոր քահանան։

1656 թվականին Ասպահանում Խոջայմալի խնդրանքով մագաղաթյա մի Ավետարան է գրել Գասպար երեցը (ՄՄ 2399)։ Այն 1658-ին Գանձասարում ստացել է Մինաս պարոնտերը։

Թավրիզի թիվ 22 մատյանը պարունակում է Մովսես Խորենացու և Եղիշեի պատմությունները, գրվել է 1689 թվականից առաջ։ Գրիչն ու գրչության վայրն անհայտ են։ Ձեռագիրը 1689 թվականին բերվել է Գանձասար և պահվել վանքի ձեռագրատանը⁹⁰։

⁸⁸ ՄՄ 4176 (1652 թ., գրչ. վայրը՝ Վարանդա գավառ, գյուղ Լիզներ, գրիչ՝ Առաֆեյ և Պետրոս երեց), ՄՄ 4185 (ժ.դ. գրչ. վայրը՝ անհայտ, գրիչ՝ Գանիել, ստացող՝ Թամանի, կազմող՝ Դավիթ Շնողնեցի), ՄՄ 7767 (ժ.դ. գրիչ՝ տեղ Մաղափա, ծաղկող՝ Գրիգոր Մալեզկերեցի, ստացող՝ Վրթանես ֆհն.) Ավետարանները, ՄՄ 2825 (1351-52 թթ., գրչ. վայր՝ Սուրղաթ, գրիչ՝ Գրիգոր ֆհն.), ՄՄ 3606 (1303թ., գրչ. վայրը՝ Նոնոնից վանք, Գայլիձոր, գրիչ՝ Թադևոս ֆհն., Մխիթար վրդ., ստացող՝ Հովհաննես վրդ.), ՄՄ 4411 (1406 թ., գրչ. վայրը՝ Տաթև, գրիչ՝ Սիմոն բանասեր), ՄՄ 3140 (ժ.դ. գրիչ՝ Աթանես և Սաղաթեյ արդ., ստացող՝ Հովհաննես կաթողիկոս), ՄՄ 3468 (1665-69 թթ., գրչ. վայրը՝ Աստապատ, գրիչ՝ Ներսես ֆհն., Գրիգոր երեց, ստացող՝ Մարիամ և Միխայել արդ.), ՄՄ 3696 (ժ.դ. ժողովածուները, ՄՄ 2449 մագաղաթյա Աղոթագիրքը (1690 թ., գրիչ՝ Արիստակես), ՄՄ 3555 Գանձարանը (1431 թ., ստացող՝ Տիրավազի եղբայր Մանուկ)։

⁸⁹ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 112։

⁹⁰ Հ. Անառեան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Թավրիզի, Վիեննա, 1910, էջ 20։

Գանձասարի ձեռագրատան հավաքածուի մեջ են մտել նաև Սարգիս Շնորհալու (ՄՄ 3780, 14-րդ դ., գրիչ՝ Մարտիրոս, ստացող՝ տեր Գրիգոր), Գրիգոր Տաթևացու (ՄՄ 4055, 1655 թ.) մեկնությունները և Գևորգ Ալևուացու նարեկացու լուծմունքը (ՄՄ 4383, 17-րդ դ.), Գրիգոր Արիստակես (ՄՄ ձեռ. 3829, 1664թ., գրիչ, կազմող՝ Բարսեղ կրոնավոր) և Պետրոս Արագոնացու (ՄՄ ձեռ. 4048, 1680թ., ստացող՝ Մովսես վրդ.) մատենագրությունները: Իսկ Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը» (ՄՄ 3616), որ նույնպես եղել է վանքի սեփականությունը, արժեքավոր է նրանով, որ այն Տաթևացու ինքնագիրն է, գրվել է 1387-ին, Շահապոնք ամրոցում:

Այսպիսով, Գանձասարի վանքը, որն Աղվանքի կաթողիկոսության աթոռանիստն էր, և հայ միջնադարյան ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը, եղել է նաև գրավոր մշակույթի և գրչության նշանավոր կենտրոն, որտեղ գրվել են, ծաղկազարդվել, ինչպես նաև պահպանվել են շատ արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ: